

TÜRK HAKİMİYETİNİN ŞAM'IN FİZİKİ YAPISINA KATKILARI

Turkish Domination's Additions to Damascus' Physical Structure

İbrahim YILMAZÇELİK**

Özet

Tarihî dönemler içerisinde Şam, coğrafi konumu itibariyle çevresindeki büyük medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Buraya hâkim olan her kavim, kendi eserlerini bırakmıştır. Türkler yoğun ve şuurlu olarak, iskân amacıyla bu bölgeye VIII. ve IX. asırda yerleşmişler ve bölgedeki en güçlü siyasî teşekkülleri oluşturmuşlardır. Bölgedeki Türk hâkimiyeti, Tolunoğulları Devleti ile başlamış ve İhşidilerle devam etmiştir. Daha sonra sırasıyla bu bölgeye Eyyübiler, Selçuklular, Memlûklular ve nihayetinde Osmanlılar hâkim olmuştur. Bölgenin Türk hâkimiyeti altına geçmesinden sonraki dönemlerde, bölge esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Daha önceden yapılan eserlerin tamirinin yanı sıra, Türkler bölgede pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada, Şam'ın geçmişindeki Türk varlığı ana hatları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şam, Dimaşk, Suriye, Selçuklu, Osmanlı

Abstract

Damascus in historical periods, geographical location, has been the center of attraction at the great civilizations around. This region seized every tribe, leaving their works. Turks intense and consciously, for the purpose of settlement in this region VIII. and IX. century and settled in the region have created the most powerful political formations. Turkish domination in the region, began with Tolunogullar State İhşidilerle continued. Then the Ayyubids in this region, the Seljuks, Mamluks, and eventually took control of the region was conquered by the Ottomans. Subsequently the expiration of the region under Turkish rule, the region has witnessed a substantial development activity. Repair works done previously, as well as many works have demonstrated the Turks in the region. In this study, the main lines were analyzed by the Turkish existence in the history of Damascus.

Keywords: Damascus, Şam, Syria, Seljuk and Ottoman

Coğrafi konumu itibariyle Şam, çevresindeki büyük medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Bu yüzden tarihî süreçte çeşitli kavimler Şam'a yönelmişler, feth ve iskân etmişlerdir. Buraya hakim olan her kavim de kendi eserlerini bırakmışlardır.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi – Elazığ/Türkiye

Şam, eski dünyanın cazibe merkezlerinin önemli bir mevkiinde bulunmaktadır. İktisat ve dinî temayüller birleşince, bölge daima büyük önem arz etmiştir. Bilinen en eski çağlardan itibaren Şam, kuzeyde Anadolu merkezli güçler ile (Hitit, Roma, Selçuklu, Osmanlı), güneyden Mısır merkezli güçler (Firavunlar devri Mısır'ı ile İslam, Fatımî, Eyyübî ve Memluklu) arasında bir mücadele alanı ve düğüm noktası olmuştur. Tarihî süreçte bazen doğudan İran ve Türkistan Merkezli güçlerin Şam'a kadar geldikleri de görülmektedir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren Antik Mısır ile Hititler arasında büyük mücadeleler meydana gelmiştir. Daha sonra Akdeniz'de dünyanın en büyük siyasî teşekkülünü kuran Roma İmparatorluğu bölgeye hakim olmuştur. Bölgenin önemi Perslerin de Mısır'a kadar gelmelerini, bu arada Şam ve Kudüs'ü işgal etmeleri neticesini doğurmuştur. Bu doğu-batı, kuzey güney merkezli güçler arasındaki çekişmeler tarihin uzun sürecinde devam etmiştir. Bu süreç Türk-Arap-İslam devletleri arasında da varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Türkler de erken denilebilecek bir çağda miladi 8-9. asırlarda Şam'a gelmişlerdir. Şam'ın öz geçmişindeki Türk varlığının araştırılacağı bu çalışmada, Türklerin Şam'a ilk gelişleri, bölgedeki siyasî ve iktisadî faaliyetleri ele alınacaktır¹.

Bu bağlamda destanî dönemdeki Türk iskân ve fethini nazar-ı itibara almazsak, miladî 8-9. asırlarda Türkler yoğun ve şuurlu olarak iskân amacıyla bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgedeki en güçlü siyasî varlıklarını bu dönemden sonra kurmuşlardır. Bölgede kurulan ilk siyasî Türk teşekkülü, 9. asrın ortalarında Mısır'da bağımsızlığını ilan eden Tolunoğulları devletidir. Arkasından Suriye merkez olmak üzere İhşidîler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Daha sonraki asırlarda bölgeye Eyyübî, Selçuklu, Memluklu ve nihayet Osmanlı Devleti hakim olmuştur. Bu devletlerin hakimiyet süreleri içerisinde bölge esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuş ve daha önceden yapılan yapılar tamir edilmesinin yanı sıra pek çok da yeni eser yapılmıştır.

ŞAM KENTİNİN TARİHÇESİ

Şam kentinin Arapça ismi Dimaşk olup, Şam kelimesi ise, tarih boyunca bugünkü Suriye, Lübnan ve Filistin'i de içerisine alan bölgeye verilen genel bir addır. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyetinden sonra Şam için Türkler Dimaşk şehri ifadesini kullanmışlardır. Şam kenti, Barada nehrinin şehir

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Cönce; Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisleri", **Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri**, C.I,V.I, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara,2001,s.139;164.

içerisinde yediye ayrılan kolu çevresinde kurulmuştur. Bu sebeple tabii güzellikleri, bağ ve bahçeleri, verimli toprakları ve serin havasıyla tarihin her döneminde önemini korumuş, dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden birisi olmuştur².

Şam kenti, milattan önce VIII. asırda Asurluların, VII. asırda Babilliler'in ve I. asırdan sonra da Bizanslılar'ın hakimiyetine girmiştir. İslamiyet'in doğuşundan sonra bölgede, Hz. Ömer'le başlayan bir İslami hareket görülmektedir. Bu durum, Emevi ve Abbasi hanedanlıkları zamanında da devam etmiştir Şam ünlü komutan Halid bin Velid tarafından 634 yılında İslam topraklarına katılmış, bir yıl sonra tekrar Bizans hakimiyetine girmiş ise de 635 yılında Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından yeniden fethedilmiştir³.

661 tarihinde Emevi Devleti'nin başkenti olmuştur. Bununla birlikte şehirde önemli bir imar faaliyeti görülmemektedir. Emeviler döneminde, Velid bin Abdülmelik tarafından yaptırılan Emevi Cami'i'nin dışında önemli bir eser vücuda getirilmemiştir⁴.

749 yılında Şam Abbasiler tarafından ele geçirilmiş ve hilafet merkezi olma özelliğini kaybetmiştir. Abbasiler'in zayıflamasıyla birlikte, Buharalı Ahmed bin Tolun Mısır valisi olunca 877 yılında Suriye ile birlikte Şam'ı da hakimiyeti altına almıştır. 941 yılında ise bir başka Türk devleti olan İhşidler bölgeye ve dolayısıyla Şam'a hakim olmuşlardır. Bir aralık Hamdani sülalesi tarafından idare edilen Şam, 969 yılında Fatimiler tarafından istila edilmiştir⁵. Bu dönemde de şehirde önemli bir imar faaliyeti görülmemektedir⁶.

Bölgedeki asıl Türk hakimiyetinin başlangıç tarihini ise 1075 tarihi olarak kabul etmek gerekir. Selçuklu beylerinden Atsız Şam'ı idaresi altına almış ve hutbe yeniden Abbasi halifesi adına okunmaya başlanmıştır. Bu dönemde Şam Kalesi tamir ettirilmiş ise de Haçlı Seferleri sebebi ile fazla

² Şemseddin Sami; **Kamûsü'l-'alâm**, Dördüncü cilt, İstanbul,1306,s.2824-2830. "...Şam: her ne kadar beyne'l-avam bu isim Dimaşk şehrine veriliyorsa da asıl Şam Lisan-ı Arabîde kadîmen (Suriye) denilen yerin ismi olup, merkezi olan şehrin ismi ise (Dimaşk)dir...".

³ R.Hartmann, "Şam Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997.s.299-303.

⁴ Muhammed Kürd Ali. *Hıtatü's-Şam*, C.I,Beyrut,1969.s.141-169.

⁵ Muhammed Kürd Ali. *Hıtatü's-Şam I*,Beyrut,1969, s. 200-232

⁶ Esasında Türklerin bölgeye gelişlerinin tarihi yedinci yüzyılın sonu sekizinci yüzyılın başlarında olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin III*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 303-305

bir imar faaliyeti yapılamamıştır⁷. Türklerin bugünkü Suriye'ye gelişleri ise, 11. yy'dan başlayarak 19. yy sonlarına dek sürmüştür. Türklerin buraya gelen kolu, Oğuzlar'ın Türkmen olarak anılan kısmıdır. Türklerin bölgeye gelip yerleşmeleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin Gazneliler'le yaptığı Dandanakan Savaşı sonrası olmuştur⁸. Büyük Selçuklu Devleti, bu savaştan sonra özellikle 1063 yılından itibaren kendi hayat tarzlarına uygun buldukları bu bölgeye yerleşmeye başladılar. Özellikle Halep, Lazkiye, Trablusşam ve Asi Irmağı vadisi boyunca Hama, Humus ve Şam bölgesinde bu yerleşme yoğunluk kazanmıştır⁹. Türklerin buraya yönelik akınları Afşin ve Sandık Beyler komutasında Halep'e kadar devam etmiştir. 1069-1070 yıllarında ise Kurlu ve Atsız Beyler, Güney Suriye'yi tamamen ele geçirmişlerdir. Nihayet Sultan Melikşah, 1078 yılında Tutuş'a Suriye Selçuklu Devleti'ni kurma emrini vermiştir.

Oğuzların Yıva Boyu ile Bayat, Avşar, Begdilli, Döğer ve Üçoklar oymakları Şam ve Halep'e yerleşmişlerdir. Buradaki Türk boyları, 1096 yılında Haçlı seferleri başladığında Selahattin Eyyubi komutasındaki Müslümanlarla birleşerek Haçlılara karşı bölgeyi savunmuşlardır¹⁰.

1104 yılından sonra Şam, bir süre Atabekler tarafından yönetilmiştir. 1154 yılında ise şehir Nureddin Mahmud Zengi'nin kontrolü altına girmiştir. Zengiler Devleti Şam için önemli bir dönemi teşkil eder. Bu dönemde pek çok cami, medrese yapılmış, kent bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Aynı parlak dönem 1174 yılında bu bölgeye hakim olan Selahattin Eyyubi döneminde de devam etmiştir. Ancak Moğol istilası ile birlikte Eyyubiler'in Şam'daki hakimiyeti sona ermiştir. Selahattin Eyyubi'nin ölümünden sonra bölgeye bir başka Türk devleti olan Memlûklular hakim olmuştur. Anadolu'ya hakim olan Türkiye Selçuklu Devleti ise, 1243 yılında Moğollarla yaptığı Köse Dağ Savaşı'nı kaybetmesi sonrası ağır Moğol baskısı altında kalmıştı. Bu baskı sonucu özellikle Kayseri ve Sivas'ta yaşayan Türkmenler, Memluk Sultanı Baybars zamanında Suriye bölgesine yerleşmişlerdir. Bu dönemde Suriye'ye gelip Şam'a yerleşen Türkmenler, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra çıkan siyasi

⁷ Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 33

⁸ Mesut Çaşın, "Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 55

⁹ Nazif Öztürk, "Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı II/16*, Ankara, Temmuz - Ağustos 1997, s. 1677-1678

¹⁰ Mesut Çaşın "Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 56

karışıklıktan faydalanarak 1337'de Elbistan civarında Dulkadiroğulları beyliğini kurmuşlardır¹¹.

Şam 1260 tarihinde Mısır'da hüküm süren Memlûklüler'in idaresi altına girmiştir. Müteakip devirde Dimaşk, Memluk Devleti'nin Suriye vilayetlerinin em mühimmi olan Memleket-i Dimaşk'ın merkezi olmuştur¹².

Memlûk hükümdarı Baybars zamanında Şam büyük bir imar görmüş ve hatta Baybars çoğu zaman ülkesini Şam'dan idare etmiştir. Büyük bir üne sahip olan Zahirîye Medresesi Baybars tarafından yapılmıştır. Şam kenti 1300'de Moğol istilasına ve 1400 de de Timur ordularının hücumuna uğramış ve önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Özellikle Timur istilasından sonra şehrin eski ihtişamlı günlerine kavuşması uzun bir zaman almıştır. Bu ihtişamlı dönem ise Osmanlı dönemidir. Nitekim 24 Ağustos 1516'daki Mercidabık'tan sonra Şam Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı döneminde Suriye bölgesi üç ana bölgeye ayrılmaktaydı. 1- **Halep Bölgesi**: Bu bölge Halep, Antakya ve İskenderun sahiline kadar devam etmekteydi. 2- **Trablus Bölgesi**: Lazikiye sahilinden Lübnan sahiline kadar devam eden bölgedir. 3- **Dimaşk Bölgesi**: Bu bölge ise, Irak sınırından Filistin ve Suveys kanalına kadar devam eden bölgedir¹³.

Sultan Selim 1512-1520 tarihleri arasında Mercidabık Savaşını kazanmasından sonra Hama ve Hums şehirlerini de teslim almıştır. Bundan sonra Trablus, Safed, Nablus, Kudüs ve Gazze bulunanlar silahlarını bırakarak, Osmanlı hakimiyetine girmişlerdir¹⁴. Yavuz Sultan Selim Mısır dönüşü bu bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirmek için bir süre Şam'da kalmıştır¹⁵. Bu bölgede vergi ve arazi konusunda gerekli olan düzenlemeleri yapmıştır. Bunun yanısıra Osmanlı devletinde resmi mezhep olarak kabul gören *Hanefî Mezhebini*, Suriye'de de resmi mezhep olarak ilan etmiştir. Bu arada fıkıh bilgileri ile meşhur olan İbrahim el-Halebî, "Multaka'l-Ebhur"(Denizlerin Birleşmesi) adlı eserini yazmıştır ki, bu eser daha sonra

¹¹ Fatih Kirişcioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası II/3*, Ankara, Sonbahar 1995, s. 132-133

¹² R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara 1997, s. 303

¹³ Bazili; *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihietü*, (Tercüme: Yusr Cabir), Darü'l-Hadese Beyrut 1988, s. 50

¹⁴ Zaman zaman bölgedeki mahalli idarecilerle Osmanlı devleti arasında bazı siyasi çekişmeler olmuştur. Osmanlı devleti, bu bölgedeki bazı mahalli idarecilerin haklarını tanımak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bazili; *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihietü*, s.46

¹⁵ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı), Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 306

Hanefî Mezhebi açısından büyük bir önem kazanmış ve bütün Osmanlı ülkesinde başta gelen fıkıh kaynağı olarak kullanılmıştır¹⁶. Osmanlı hakimiyetinin başlaması ile birlikte şehirde; Muhiddin Arabî Camii ve Türbesi ile Süleymaniye Külliyesi başta olmak üzere pek çok önemli eser yapılmıştır.

Şam şehrinin, İstanbul-Hicaz Hac yolu üzerinde bulunması şehrin önemini ayrıca arttırmıştır. Şehir Surre Alaylarının önemli konaklama merkezlerinden biri haline gelmiştir¹⁷. Osmanlı döneminde şehre tayin edilen her vali, şehre önemli bir eser kazandırmıştır.

Belki de Osmanlı'nın İstanbul'dan sonra en çok hizmet götürdüğü ve önem verdiği kent Şam olmuştur. Bunun başlıca sebebi de Şam'ın Hac yolu üzerinde önemli bir noktada olmasından kaynaklanmaktadır. Gerek Osmanlılar ve gerekse Osmanlı öncesi dönemde her yıl Kahire ve Şam'dan Hicaz'a gitmek üzere iki resmi hac kervanı yola çıkarılmaktaydı. Osmanlı hacıları yoğun olarak bu iki yolu kullanmaktaydılar. İstanbul, Şam ve Kahire sokaklarında hac kervanlarının yola çıkış ve dönüşlerinde parlak törenler ve şenlikler yapılmaktaydı¹⁸.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Şam şehri ticarî açıdan olumsuz olarak etkilenmiş ise de, Hicaz Demiryollarının yapılması ile önemini yine de devam ettirmiştir.

Şam 1832-1840 arasında geçici olarak Osmanlı Devleti'ne isyan eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın idaresine geçti. İdarî ve bilhassa askerî maksatlar için bir takım yeni binalar yapıldı ve yazık ki birer abide olan eski güzel binalar bunlara feda edildi. Bu arada Tengiziye, askerî mektebe çevrildi, İlboğa Camii peksimet imalathanesi olarak kullanıldı. Nureddin'in Darü'l-'Adl'inin yerinde bugünkü askerî saray yapıldı. Beşir Şihab zamanındaki Türk-Mısır muharebeleri esnasında Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında gittikçe şiddetlenen ihtilaf, 1860'ta Şam'da kanlı mücadelelere sahne oldu.

Sonraki senelerde Midhat Paşa'nın kısa süren idaresi de (1878) oldukça önemlidir. Onun zamanında sadece maarif yüksek bir seviyeye ulaşmakla kalmamış, eski Pazar mahallelerinin yerine geniş caddeler açılması şehrin

¹⁶ Filip Hitti ; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 307

¹⁷ Bu dönemde Hac yolu üzerinde Şam Şehrinin önemi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Atalar; *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Sure Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991

¹⁸ Suraiya Faroqhi; *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 34; 58

manzarasını oldukça değiştirmiştir. Bununla beraber eski asırlarda da sık sık vaki olduğu gibi, şehrin gelişmesi, bu devrede de büyük yangınlarla sekteye uğramış, 1893'te Emeviye Camii temel duvarlarına kadar yandığı gibi, 1912 Nisanı'nda da Yeni Çarşının mühim bir kısmı alevler içinde mahvolmuştur. Süveyş kanalının açılması (1869) ile, Şam ticarî bir güzergah olmak vasfını büyük ölçüde kaybetti. Şehri, 1894'ten beri buğdayı ile zengin Havran, 1895'ten beri de Hayfa ile birleştiren demiryolları, bu zararı kısmen telafi edebildiği halde ana hat olan Hicaz Demiryolu, başlangıçta mühim iktisadî neticeler alınmasını temin edememiş görünüyor. Hakikatte Suriye demiryolu şebekesinin ikmalî kervan ticaretini gittikçe felce uğratmıştır¹⁹.

Tarihi dönemler içerisinde Selçuklulardan başlayarak Osmanlı devletinin son dönemine gelinceye kadar, Türk hakimiyeti döneminde Şam kentine ayrı bir önem verilmiş ve bu dönemde şehirde pek çok eser yapılmıştır. Buna ilave olarak daha önceden yapılmış olan eserler de yine Türkler tarafından çeşitli tarihlerde tamir ettirilmiştir²⁰. Şam kentindeki yapılar inşa sırasına göre aşağıda bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu tasnif yapılırken özellikle Abdullah Manaz'ın eserinden büyük ölçüde istifade edilmiştir²¹. Ayrıca Şam ve çevresinde bulunan Türk dönemine ait eserler H.1311 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Bu salnamede sadece, Şam merkezinde bulunan eserler değil aynı zamanda Şam ve çevresindeki yerlerde bulunan Türk dönemine ait eserler hakkında da geniş bilgi bulunmaktadır²².

ESKİ ŞAM KENTİNE AİT OLUP TÜRKLER TARAFINDAN ÇEŞİTLİ ZAMANLARDA TAMİRİ YAPILAN ESERLER

1-Emevi Cami'i

Eski Şam kentinin ortasında ve Hamidiye Çarşısı'nın sonunda yer alan bu eser Emevi Halifesi Halid bin Abdülmelik tarafından 705 yılında yaptırılmıştır. Türk hakimiyeti döneminde ve özellikle de Osmanlılar zamanında sık sık tamir ettirilmiştir. Emevi Cami'i tarihi boyunca bir çok yangın ve zelzelelere maruz kalmış, bir çok kısımları yıkılmış ve harap

¹⁹ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, s. 306

²⁰ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Meclis-i Vala Evrakı, Dosya No:84, Gömlek No:74*, 1 Mart 1857 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Şam'daki Yavuz Sultan Selim'in ihya ettiği cami ve imaret vakıfları na-ehil kimselerin eline geçtiğinden düzeltilmesi istenmekteydi

²¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdullah Manaz; *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

²² H.1311 (1894) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi, "Şam'ın Tarihçe-i Müberrati", s. 1-60. Söz konusu bu bölüm adı geçen Salnamenin ekinde verilen bölümdür.

olmuştur²³. Zengiler, Eyyubiler, Memlûklüler ve Osmanlı döneminde sık sık tamir görmesi de bu yüzdendir²⁴. Bu caminin minareleri, tavanı, cam tezyinatı, minberi, dört mihrabı, kapıları, pencereleri gibi bir çok bölümü Türk hakimiyeti döneminde yapılmıştır.

Evliya Çelebi Şubat 1672 tarihindeki Şam ziyareti sırasında bu camii ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Camiinin çeşitli tarihler içerisindeki tamiratlara dair bilgilerin yanı sıra o dönemdeki Camiinin mimari durumu ile ilgili olarak da önemli bilgiler kaydedilmiştir.

“...Kible kapısından mihraba kadar 160 ayaktır. ...Ümraniye kapısına kadar uzunluğu 600 ayaktır. İçinde kırk somaki sütun vardır. Bu sütunlar öyle celalidirler ki, insan yüzünün rengini görür. Mihrap kubbesi dört paye üzerindedir. Camiinin iç ve dışında 24 kapı vardır. 12 si kibleye bakar cami içinde 280 kemeri, 280 pencere vardır. Pencereler, kuşlar girmesin diye parmaklıklıdır. Kubbesi, küçük, rengarenk, kıymetli taşlarla nakışlanmıştır. Kubbelerin iki tarafı nakışlı tahta tavanlardır. Bu kubbelerde yüzlerce birbirinden kıymetli avizeler asılıdır. Bu avizelerde 10 bin kandil vardır. Camiinin içi, üç sıra uzunlamasına yoldur. Camiinin içinde gayet sanatlı bir müezzinler mahfeli vardır. Hanefî mihrabının iki tarafında küçük sütunlar var ki yeryüzünde benzeri yoktur. Minberi servi, sandal, pelesenk, sandiyan, şimşir ve ceviz ağaçlarından, emsalsiz oymalıdır. Avlusu mermer döşelidir. Uzunluğu 600, enliliği 250 ayaktır. Etrafında 42 somaki sütun vardır. Sofalar üzerinde 32 sütun, 32 kemer vardır. Kemerlerin üzeri tavadır. Avlunun dört tarafında üç kapı vardır. Kuzeye Kellasiyye, doğuya Ceyrun kapıları açılır, ortasında bir havuz vardır. Caminin üç minaresi vardır...”. Evliya Çelebi son olarak, bu camiinin, Ak minaresi hakkında bilgi vermekte olup, “...Camiinin doğusundadır. İttifakla söylendiğine göre ahir zamanda Hazreti İsa bu minare üzerine gökten inecektir 213 basamaktır. Her basamağı iki karıştır. Her tabakasında hücreler ve hücrelerde evliyalar vardır. Bu minareden Şam Şehri bütün azametiyle görünür. Bu minarenin vasıfları çoktur ama ben ihtisar ettim. Birinci tabakası üçler makamı, ikinci

²³ Şam Kalesi özellikle Moğol istilası sırasında büyük bir tahribata uğramış ve Moğollar, Babü'n-Nasr'dan Babü'l-Farac'a kadar bütün civarı yakmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R.Hartmann, “Şam” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 305

²⁴ En-Nasır'ın (712-740; 1312-1339) Emevi Camii'nin tahribe uğramış bulunan cenub-i garbî duvarını tamir ettirmiştir. R.Hartmann, Şam Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 303

Osmanlı dönemindeki tamirat hakkında bkz. Yıldız-Perakende Başkitabet Dairesi Maruzat, Dosya No:52, Gömlek No:59

tabakası yediler makamı üçüncü tabakası kırklar makamı, dördüncü tabakası hazreti Musa makamıdır...” demektedir²⁵.

2-Şam Kalesi

Bu kalenin tamirine Türk hakimiyeti döneminde Selçuklu Emir Atsız başlamış, 1076 tarihinde Emir Tutuş tarafından tamamlanmıştır. 1208 senesinde Eyyubi sultanı Melik Adil tarafından yeniden tamir ettirilmiştir. Zengiler Döneminde Şam kalesi esaslı bir tamirat uğramıştır ve özellikle Nureddin Zengi zamanında, Kule ve kapıları ile surların tamiri tamamlanarak şehrin müdafaasına sağlamlaştırılmıştır²⁶.

3-Cinan Kapısı

Şam Kalesi'nin Türk döneminde yapılan kapılarından biridir²⁷.

4-Ferec Kapısı

Zengiler döneminde yaptırılan bir kapıdır. Nureddin Zengi, içine bir cami yaptırdığı iç kaleye yeni bir kapı olarak şimalden Babü'l-Farac'ı açtırmıştır²⁸.

5-Küçük Kapı

1225 senesinde Eyyubi Sultan Melik İsa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Küçük Kapı'nın yanında aleminde Ay-Yıldız bulunan bir minare de bulunmaktadır.

6-Kisan Kapısı

Bizans döneminde yaptırılmış olan bu kapı Türkler tarafından tamir ettirilmiştir.

7-Orta Kapı ve Türk Minaresi

Nureddin Zengi döneminde tamir ettirilen kapılardan birisidir.

8-Tuma Kapısı

1227 tarihinde Melik Nasır Davud bin İsa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

²⁵ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman), İstanbul 1971, s. 266-267

²⁶ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 303-305

²⁷ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, s. 303-305

²⁸ R.Hartmann, “Şam” Maddesi, s. 303-305

9-Doğu Kapısı

Eyyubiler döneminde yenilenen kapılardan bir tanesidir.

10-Feradis Kapısı

1241 yılında Melik Adil Ebubekir bin Eyyub tarafından yenilenmiştir.

11-Selam Kapısı

1243 tarihinde Melik Salih Necmeddin Eyyubi tarafından yenilenmiştir.

SELÇUKLU DÖNEMİNE AİT ESERLER**1-Cevze Cami'i**

Selçuklu döneminde yapılmış bir eserdir. Minaresi 1676 yılında yenilenmiştir²⁹.

2-Kaymeriye Medresesi

Selçuklu döneminde inşa edilen bir eserdir³⁰.

ZENGİ DÖNEMİNE AİT ESERLER**1-Nureddin Zengi Bimristanı**

Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1154 yılında inşa ettirilmiştir. Halen ilim ve tıp müzesi olarak hizmet vermektedir. Nureddin Zengi önce Halep'teki hastaneyi yenilemiştir. 1154 tarihinde ise Selçuklu Hükümdarı Dukak tarafından kurulan hastaneyi ıslah etmiş ve Bimaristan;ı Kebir'i kurmuştur. Bu hastahane II.Abdulhamid dönemine kadar sağlık hizmetlerini sürdürmüştür³¹.

2-Nuriye Hadis Okulu

Sultan Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1164 tarihinde yaptırılmıştır³².

²⁹ Abdullah Manaz; *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1992

³⁰ Abdullah Manaz; *a.g.e*

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu; *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 2-3, ayrıca bkz. R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

³² R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

3-Nureddin Hamamı

Zengiler dönemine ait olan bu eser de Sultan Nureddin Mahmud tarafından 1170 tarihinde yaptırılmıştır.

4-Şumaniye Tıp Medresesi

Zengiler döneminde yaptırılan önemli bir eserdir.

5-Büyük Nuriye Medresesi

Sultan Nureddin Mahmud Zengi tarafından 1172 tarihinde yaptırılmıştır³³.

6-Hasan Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

7-Zeytun Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

8-Ömer Paşa Cami'i

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

9-Kuraba Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir.

10-Bizuri Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi bilinmemektedir.

11-Taftafiye Cami'i Minaresi

Zengiler döneminde inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi bilinmemektedir.

EYYUBİLER DÖNEMİNE AİT ESERLER

1-Halid bin Velid Cami'i

Eyyubiler döneminde 1174-1193 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir.

2-Farukşahiye Medresesi

Baalbek Emiri Şahinşah oğlu Faruk Şah tarafından 1184 tarihinde yaptırılmıştır.

³³ Eş-Şeyh Abdülkadir Bederan, "Manademetu't-Talali ve Masaretu'l-Hayal", *el-Müctema'ül-Arabi yi't-Telif ve Dırasati ve't-tercümeti Kısmü'd-dırasati Ferü'l-Mektebi'r-Reisiyeti*, Dımaşk 1985, s. 212

3-Şamiye Medresesi

Selahaddin Eyyubi'nin kız kardeşi tarafından 1186 tarihinde yaptırılmıştır.

4-Aziziye Medresesi

Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Osman Aziz tarafından 1195 tarihinde yaptırılmıştır.

5-Selahaddin Eyyubi Türbesi

Aziziye Medresesinin avlusunda bulunmaktadır. Bu türbede aynı zamanda Selahaddin Eyyubi'nin aile mensuplarının mezarları da vardır. Bunun da inşa tarihi 1195'tir.

6-Hanbeliler Cami'i

1203 tarihinde Erbil kentinin emiri Melik Muzaffer Kevkubra tarafından yaptırılmıştır.

7-Beyaz Köprü Cami'i

Eyyubi sultanlarından birinin hanımı olan Ahşa Hatun tarafından 1213 tarihinde yaptırılmıştır.

8-Küçük Adiliye Medresesi

Sultan Adil Eyyubi'nin kızı Zöhre Hatun tarafından 1221 tarihinde yaptırılmıştır.

9-Adiliye Medresesi

Eyyubi sultanı Sultan Adil tarafından 1222 tarihinde yaptırılmıştır.

10-Selamiye Türbesi

1223 tarihinde inşa ettirilen bu türbede Hasan bin Selame medfundur.

11-Rükniye Medresesi

Eyyubiler döneminde 1228 tarihinde Emir Rükneddin Menkus tarafından yaptırılmıştır.

12-Şibliye Medresesi

1228 tarihinde Şibluddevle Kafur Hassami tarafından yaptırılmıştır. Kendisi de aynı yerde medfundur.

13-İzziye Medresesi

Salhat hakimi Emir İzzeddin Aybek tarafından 1229 tarihinde yaptırılmıştır.

14-Eşrefiye Hadis Okulu

Sultan Musa Eşref Eyyubi tarafından 1232 tarihinde yaptırılmıştır.

15-Cerrah Cami'i

Eyyubi sultanı Musa Eşref tarafından 1233 tarihinde yeniden inşa ettirilmiştir.

16-Tövbe Cami'i

Eyyubiler döneminde Sultan Eşref Musa tarafından 1237 tarihinde yaptırılmıştır.

17-Atabekiye Medresesi

Sultan Eşref Eyyubi'nin zevcesi Türkan Hatun tarafından 1242 tarihinde yaptırılmıştır.

18-Nasırıye Medresesi

Sultan Nasır Eyyubi tarafından 1255 tarihinde yaptırılmıştır.

19-Yavuşiye Cami'i

Eyyubi dönemi eserlerindedir.

20-Yeni Cami'i

Eyyubiler döneminde 1255 tarihinde yaptırılmıştır.

21-Kaymeri Bimaristanı

Emir Seyfettin Kaymeri tarafından 1256 tarihinde inşa ettirilmiştir. Şam'ın Salihiyye semtinde inşa ettirilmiştir. Onyedinci asrın sonlarına kadar hizmette bulunmuştur³⁴

22-Mürşidiye Medresesi

Seyfeddin Ebubekir oğlu İsa Eyyubi'nin kızı Hatice Hatun tarafından 1256 tarihinde yaptırılmıştır.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu; *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, s. 3

23-Tekritiye Türbesi

Eyyubi döneminde yaptırılan bu eserde Eyyubi dönemi vezirlerinden Takiyüddin Tekriti medfundur.

24-Badraiye Medresesi

Baş Kadı Necmeddin Badrai tarafından 1257 tarihinde inşa ettirilmiştir.

25-Sahbe Medresesi

Sultan Selahaddin Eyyubi'nin kız kardeşi Rabia Hatun tarafından yaptırılmıştır.

26-Kaliciye Medresesi

Seyfeddin Ali bin Kalic bin Abdullah tarafından 1253 tarihinde yaptırılmıştır.

Eyyübiler ve Zengiler dönemleri Şam şehrinin ihtişamlı bir dönemini teşkil etmiştir. Zamanının pek fırtınalı olmasına rağmen, Nureddin tarafından başlanan imar faaliyeti aksamamıştır. Eyyubî hanedanına mensup melik ve melikeler ile devlet ricali dinî tesisler yaptırmakta birbirleriyle yarış etmişlerdir. Dimaşk bir medreseler şehri olmuştur. Şehri, Selahaddin hayatta iken ziyaret eden İbn-i Cübeyr, daha o zaman takriben 20 medrese saydığı halde, kısa zamanda bunların adedi çok daha artmıştır. Bu yapılar, asıl şehir tarihinden ziyade, İslamî ilim ve din tarihi bakımından dikkate şayandır³⁵.

MEMLÜKLÜLER DÖNEMİNE AİT ESERLER

Memluk Devleti'nin büyük hükümdarı Baybars'ın idaresi altında şehir, yeniden iyi günler yaşamıştır. Bu yorulmak bilmeyen hükümdar, devleti çok defa Dimaşk'dan idare etmiştir. Sadece yıkılmış surların ve iç kalenin tamiri ile iktifa edilmemiş, ayrıca Barada kıyısında Meydan el-Ahzar'da bugünkü tekyenin bulunduğu yerde, kendisine yeni bir saray yaptırmış ve **Kasrü'l-Ablak** adını taşıyan saray, rivayete göre Mısır'da el-Nasır Kala'un'un aynı adı taşıyan yapısına numune olmuştur. Baybars 676 (1277)'da Dimaşk'da ölmüş ve oğlu es-Said'in emriyle şehrin valisi İzzeddin Aytemür tarafından Emeviyye Camii'nin şimal-i garbisinde inşa edilmiş olan ez-Zahiriyye Medresesi'ne gömülmüştür³⁶.

Memlüklüler döneminde şehirde inşa edilen yapılardan bazıları ise aşağıda verilmiştir.

³⁵ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

³⁶ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 303

1-Yağmuriye Medresesi

Emir Celaleddin bin Yağmur tarafından 1264 tarihinde inşa ettirilmiştir.

2-Zahiriye Medresesi

Sultan Baybars tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilen bu medrese Şam'ın adını bütün İslam alemine duyurmuştur.

3-Akiki Hamamı

Memlûklüler döneminde büyük Memlûklü sultanı Sultan Baybars tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilmiştir.

4-Tengiz Cami'i

Şam Emiri Tengiz tarafından 1317 tarihinde inşa ettirilen bu eser Fransız döneminde yıkılmıştır. Bugün için sadece minaresi mevcuttur³⁷.

5-Aksab Cami'i

Eyyubiler'den Sultan Musa Eşref döneminde inşa ettirilmiş olan bu cami daha sonra 1321 tarihinde Emir Nasıreddin bin Mencek tarafından yenilenmiştir.

6-Tengiziye Kuran ve Hadis Okulu

Memlûklüler döneminde Şam Emiri Tengiz tarafından 1328 tarihinde inşa ettirilmiştir.

7-Sancakdar Cami'i

Şam Emiri Ergun Şah tarafından 1347 tarihinde inşa ettirilmiştir.

8-İfriduniye Türbesi

1347 tarihinde İfridun Acemî tarafından yaptırılmıştır.

9-Arak Türbesi

Safed kenti emiri Arak bin Abdullah Silahdar'ın türbesi olup 1348 tarihinde inşa ettirilmiştir.

10-Cianiye Türbesi

Emir Seyfeddin Cianî'nin türbesi olup 1352 tarihinde inşa ettirilmiştir.

³⁷ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997,s.305.

11-Mencek Cami'i

Emir Halil İbrahim bin Mencek tarafından 1362 tarihinde inşa ettirilmiştir.

12-Tavusiye Cami'i

Emir Yunus Derudar tarafından 1382 tarihinde inşa ettirilmiştir.

13-Tinebiye Türbesi

Şam Emiri Tinbek Hasenî'nin türbesi olup 1395 tarihinde inşa ettirilmiştir.

14-Farisiye Medresesi Cami'i

Emir Fariseddin Devadar tarafından 1405 tarihinde yaptırılmıştır.

15-Reşidiye Zaviyesi

Memlüklüler dönemine ait bir eserdir.

16-Zin Hamamı

XIV. yüzyılda yapılmış olan bu eser de Memlüklüler dönemine aittir.

17-Çakmakiye Medresesi

Şam Emiri Çakmak tarafından 1421 tarihinde yaptırılmıştır.

18-Büyük Gül Cami'i

1426 tarihinde Emir Nasır Barsbay tarafından inşa ettirilmiştir.

19-Hişam Minaresi

Yapım tarihi bilinmemekle beraber Memlüklü dönemi eseri olup 1427 yılında Kadı Bedreddin bin Mazhar tarafından yenilenmiştir.

20-Kılai Minaresi

1427 yılında yapılmıştır.

21-Biridi Minaresi

Yapım tarihi bilinmemekle beraber Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

22-Dellamiye Cami'i

1443 tarihinde inşa edilmiştir.

23-Tevrizi Cami'i

1444 tarihinde Emir Halil Tevrizi tarafından yaptırılmıştır.

24-Tevrizi Hamamı

1444 tarihinde Emir Halil Tevrizi tarafından yaptırılmıştır.

25-Nuhasiye Hanı

1457 tarihinde Hoca Şemseddin bin Has tarafından yaptırılmıştır.

26-Sabuniye Cami'i

1463 tarihinde Tüccar Ahmet Sabunî tarafından yaptırılmıştır.

27-Sağdıye Zaviyesi

Sadeddin Cibavî'ye ait olup 1508 tarihinde inşa ettirilmiştir.

28-Arslan Zaviyesi

Memlük dönemine ait olan bu eserin yapım tarihi bilinmemekle birlikte ilk olarak 1511 tarihinde Memlüklüler döneminde onarılmış, ikinci olarak da 1639 tarihinde Osmanlılar döneminde tamir görmüştür.

29-Sibai Cami'i ve Medresesi

Memlüklüler Devleti'nin son dönemlerinde 1515 tarihinde Şam Emiri Sibaî tarafından yaptırılmıştır.

30-Şekfi Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

31-Havatiye Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

32-Kerameddin Dakkak Cami'i

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

33-Ahnaiye Medresesi

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

34-Simhatiye Hanı

Memlüklü dönemine ait bir eserdir.

Memlüklüler zamanında Şam şehri pek çok gaile yaşamış olmasına rağmen, Memlük Sultanları şehri imar ettirmek için ellerinden gelini

yapmışlardır. Zira birçok mektep ve cami yapılmış ve sultanların adı, yeni inşa edilen binalarla, dinî tesislere ve hükümdar vakıflarına dair kitabe ve vesikalarla ebedileştirilmiştir. Dimaşk Meydan caddesindeki güzel Sabuniye ile iç kalenin şimal-i garbisindeki İlboğa Camii gibi yapıları bu zamana borçludur. Ayrıca Emevî Camii'nin garp minaresi de bu cümledendir³⁸

OSMANLI DÖNEMİNE AİT ESERLER

Şam'ın imar tarihinde Osmanlı-Türk devrinin şerefli bir yeri vardır. Bugünkü şehrin İslam mimarisi bakımından en güzel eserlerinin bir kısmı bu devre aittir. Memlukler zamanında şehirde nasıl Mısır üslubu gelişmiş idi ise, Osmanlı döneminde de Türk-İstanbul mimarî üslubu ortaya çıkmıştır.

Daha kanuni Sultan Süleyman devrinde, 962 (1554/1555)'de şehrin garpteki kapıları önünde Barada kıyısında, **Kasrû'l-Ablak'ın** yerinde ve onun enkazından faydalanılarak, Türk üslubu ile ve Mimar Sinan'ın planına göre iç açıcı bir cami inşa edilmiştir. Bu cami şimdiki Takkiya Süleymaniyye külliyesinin bir kısmını teşkil etmekte olup, bu külliyenin şimal kısmı, 1957'den beri askerî müze olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Şam'ın en meşhur camilerinden, mevcudiyetlerini Türk paşalarına borçlu olan sadece ikisini zikretmek kafidir. Bunların ikisi de Meydan caddesindedir. Biri 979 (1571)'da Derviş Paşa tarafından inşasına başlanan **Dervişiye**, ikincisi ise, 994 (1585)'te Sinan Paşa tarafından eski Mescidü'l-Basal'ın yerinde yapılan ve çini tezyinatı ile temayüz eden **Sinaniye'dir**. Son asırlar için fazla bilgiye sahip değilssek de, Şam'daki inşa faaliyetinin hiçbir zaman durmadığı anlaşılmaktadır³⁹.

1-Muhyiddin Arabî Cami'i

Yavuz Sultan Selim zamanında 1518 tarihinde inşa ettirilmiştir. Muhiddin Arabî'ni kabri de aynı caminin avlusundadır. Osmanlı döneminde söz konusu camii bazı tarihlerde tamir edilmiş⁴⁰ ve düzenli olarak bu camii ve türbe görev yapanlar devlet tarafından görevlendirilmişlerdir⁴¹. Evliya Çelebi bu camiiin Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmasının emredildiği için bu camie Selim Han Camii adının verildiğini de kaydetmiştir⁴².

³⁸ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 305

³⁹ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 306

⁴⁰ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:28, Gömlek No:31*. Ayrıca bkz., *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:22, Gömlek No:100*

⁴¹ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Umum Vilayet Evrakı, Dosya No:476, Gömlek No: 69*

⁴² Evliya Çelebi; *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Onüçüncü Kitap, s. 270*

2-Muallak Cami'i

Osmanlı döneminde 1520 yılında inşa ettirilmiştir.

3-Şahm Minaresi

Osmanlı döneminde inşa ettirilmiştir.

4-Süleymaniye Külliyesi

Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1554 tarihinde inşa ettirilen bu eser Mimar Sinan'ın eseridir. Bu külliye içerisinde ayrıca bir medrese de bulunmaktadır. Süleymaniye Külliyesi'nin hemen yanında zaman içerisinde Süleymaniye Çarşısı da oluşmuştur. Sonraki dönemlerde bu külliye de çeşitli tarihlerde sık sık tamir görmüştür⁴³.

5-Süleymaniye Medresesi

Süleymaniye Külliyesi'ne dahil olan bu eser 1566 tarihinde inşa ettirilmiştir.

6-Nakşibendi Cami'i

Şam Valisi Murad Paşa tarafından 1573 tarihinde yaptırılmıştır.

7-Derîş Paşa Cami'i

Osmanlı döneminde Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1571 tarihinde inşa ettirilmiştir⁴⁴.

8-İpek Çarşısı

Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1574 yılında yaptırılmıştır.Çok büyük bir ticaret şehri olmasına rağmen Şam'da Osmanlı idaresinin başlarında klasik tipte bir bedesten yapılmamıştır. Şam Bedesteninin yapılması oldukça geç bir döneme rastlamaktadır.

9-Cumruk Hanı

Şam Valisi Derîş Paşa tarafından 1574 yılında yaptırılmıştır.

10-Derîşîye Türbesi

1579 yılında inşa ettirilen bu türbede Şam Valisi Derîş Paşa medfundur.

⁴³ Başbakanlık Arşivi, *Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No:277, Gömlek No: 38*

⁴⁴ R.Hartmann, Şam Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 306

11-Mevlevi Tekkesi

Sultan III. Murad döneminde Hasan Paşa tarafından 1585 tarihinde yaptırılmıştır.

12-Sinan Paşa Cami'i

Osmanlı dönemi valilerinden Sinan Paşa tarafından 1585 yılında inşa ettirilmiştir⁴⁵.

13-Sefer Celani Cami'i

Osmanlı döneminde inşa ettirilmiştir. Minarenin yapım tarihi 1697, mescidin ise 1699'dur.

14-Fethiye Medresesi Cami'i

Mehmet oğlu Fethi tarafından 1742 tarihinde inşa ettirilmiştir.

15-Hayatın Mescidi

Osmanlı döneminde yaptırılan bu mescidin tarihi 1748'dir.

16-Büyük Saray

Osmanlı devri valilerinden Şam Valisi Azmzâde Esad Paşa tarafından 1749 tarihinde inşa ettirilmiştir. Esat Paşa bu sarayı Muaviye'nin sarayının yerine yaptırmıştır. Evliya Çelebi bu saray hakkında verdiği bilgilerde şunları kaydetmektedir. "... *Cadde üzerinde kethüda hücreleri, sonra içeride hapishane, sonra içeride saray meydanı Ağalar cirit oynarlar. Dört tarafı karakullukçu odalarıdır. Sonra ahır meydanı:.. Ahır bin at alır.. ..Sonra paşanın arz odası.. Saray meydanına bakar bir köşktür. Bahçe tarafında bir' küçük havuzdur. Sonra sıra halinde ağalara mahsus yetmiş hücre vardır. İç ağaları ve paşa için bir hamam var- dir. Vaktiyle 1058 senesinde bu sarayda üç gün misafir olmuştuk. Bu saraydan başka Sipahi pazarının iç tarafında Kasım ağa sarayı, Naşif oğlu sarayı, Türkmen oğlu, Sinan paşa, rahtvan, Geyvan oğlu, Kadıasker, Nuredin, Başçavuş, Recep Ağa, Abdüsselam ağa sarayları vardır...*"⁴⁶.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Esat Paşa bu sarayı Muaviye'nin sarayının yerine yaptırmıştır. Bu saray için Muaviye'nin sarayını satın alan Esat Paşa, bu sarayın etrafındaki bütün hanları, konakları ve dükkanları satın alarak hepsini yıktırılmış ve Emevi Cami'i önündeki sarayın yapımına başlamıştır. Gece gündüz yapımına büyük gayret gösterilen bu sarayın

⁴⁵ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi XI*, s. 306

⁴⁶ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, s. 270

yapımı için 1000 tane kereste kestirilmiştir. Esat Paşa, şehir hamamlarının kapılarına sarayının yapımında kullanılacak hiçbir şeyi satmamalarını ve kendi sarayının inşası için göndermelerini isteyen bir ilan yazdırmıştır. Paşa, sarayın inşası için nerde bir kaldırım taşı veya mermer, sütun, fiskiye ve benzeri bir şey varsa adam gönderip söküp getirtmiştir. Bu sarayın inşası için Nasıriyye'deki Melik Nasır Medresesi'nden çok kalın bir sütun getirilmiştir. İmaret Caddesi'nin üstündeki Zunuziyye Çarşısı yıktırılıp buradaki taşlar sökülerek bu saraya taşınmıştır⁴⁷.

Esat Paşa; saray nakışlarını altın ve gümüşle süsletip, mermer sütunları Basra'dan öküz arabalarıyla getirtmiştir. Sarayın yapımı için su kanallarından yeterli su alınamaması üzerine birçok cami ve hamamın suyu kesilip bu sarayın inşasına aktarılmıştır⁴⁸.

Bu sarayın Şam'daki İslamî eserlerin en estetiği olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

17- Esad Paşa Hanı veya Şam Bedesteni

Çok büyük bir ticaret şehri olmasına rağmen Şam'da Osmanlı idaresinin başlarında klasik tipte bir bedesten yapılmamıştır. Şam Bedesteninin yapılması oldukça geç bir döneme rastlamaktadır.

Eski Osmanlı- Türk şehirciliğinin ana prensiplerinden biri de şehirlerde, dini ve ticari merkezlerin kurulması olmuştur. Şehir zamanla bu iki merkezin çevresinde oluşmuş ve genişlemiştir. Şehrin dini merkezini ise genelde şehire inşa edilen ulu camiiler oluşturmaktaydı. Şehrin ticari merkezini ise bedesten oluşturmuyordu. Bütün ticaret bölgesinin merkezi olarak kurulan bedesten, sağlam ve kagir yapısı ile tüccarların değerli mallarını koruyan bir çeşit iç kale oluyordu. Bedesten kagirden yapılmış oldukça sağlam binalardı. Bedestenlerin böyle olmasının en önemli sebebi bir bedestenin dayanıklı ve güvenli olması gereğiydi. Bedestenin ortaya ilk çıkışı Osmanlı devrindedir. Bu ticari yapı çeşidi on beş ve on altıncı yüzyıllarda çok sayıda inşa edilmiştir. On yedinci yüzyılda ise pek az sayıda yapılmışlardır. Bu

⁴⁷ Filip Hitti, Osmanlı dönemi idarecileri içerisinde İsmail Paşa'nın oğlu olan Esad Paşa'ya ayrı bir önem vermektedir. "...Onun Esad adındaki oğlu bu bölgenin tanıdığı en iyi vali ve idarecidir. Onun yaptırdığı Hama ve Dimişk'daki köşkler mimarinin en güzel şeklini temsil etmektedir...".Ayrıntılı bilgi için bkz. Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, (Tercüme: Kemal el-Yazıcı), Darü's-Sakafe Beyrut 1983, s. 309

⁴⁸ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk; *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, (Yay. Hasan Yüksel), Ankara 1995, s. 107-110

⁴⁹ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk; *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, s. 108

yapılanlar da mütevazı örneklerdir. Şam'da bulunan Esad Paşa Hanı ise on sekizinci yüzyılda eski Türk bedesten mimarisinin ilhamı ile yerli üslupta meydana getirilmiş son bir uygulamadır. . Şam'ın bu devirdeki ticarî hayatı birçok hanların inşasını gerektiren bir kesafete sahipti. Derviş Paşa tarafından 980 (1572)'de inşa ettirilen **Hanü'l-Harir** ile 1144 (1732)'te **Süleyman Paşa** ve 1165 (1752)'te **Esad Paşa** tarafından yaptırılan hanlar bu bakımdan zikre değer hanlar arasındadır⁵⁰.

18-Abdullah Paşa Medresesi

Osmanlı valilerinden Abdullah Paşa tarafından 1770 tarihinde inşa ettirilmiştir.

19-Cibali Mescidi

Osmanlı dönemi yapılarından olan bu eser 1797 tarihinde inşa ettirilmiştir.

20-Musalla Kapısı Cami'i

Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen bu cami Osmanlılar döneminde 1802 tarihinde yeniden inşa ettirilmiştir.

21-Busrevi Cami'i

Sultan II. Mahmud döneminde 1824 tarihinde Şam Valisi Bilanî Mustafa Paşa zamanında yaptırılmıştır.

22-Nablusi Cami'i

Osmanlı dönemi eserlerinden olup 1858 tarihinde inşa ettirilmiştir.

23-Hamidiye Çarşısı

Sultan I. Abdulhamid döneminde Şam Valisi Mehmed Paşa zamanında inşaatına başlanmış, Sultan II. Abdulhamid zamanında Şam Valisi Reşid Paşa zamanında tamamlanmıştır. Dolayısıyla yapım tarihi 1780-1884 tarihleri arasındadır.

24-Midhat Paşa Çarşısı

Sultan II. Abdulhamid devrinde Şam Valisi olan Mithat Paşa tarafından 1878 tarihinde yaptırılmıştır.

25-Zeyt Hanı

Mithat Paşa Çarşısı'nda olup Osmanlı dönemine ait bir eserdir.

⁵⁰ R.Hartmann, "Şam" Maddesi, s. 306

26-Coha Hanı

Mithat Paşa Çarşısı'nda olup Osmanlı dönemine ait bir eserdir.

27-Mülkiye Lisesi

Sultan II. Abdulhamid döneminde 1887 tarihinde yaptırılmıştır.

28-Sait Paşa Cami'i

Osmanlı dönemi eseri olup Mehmet Said Paşa tarafından 1891 tarihinde yaptırılmıştır.

29-Osmanlı Hastanesi

Sultan II. Abdulhamid döneminde Vali Hüseyin Nazım Paşa döneminde 1899 tarihinde yaptırılmıştır. Hamidiye Guraba Hastahanesi diye bilinmektedir. Şam'da bu hastahaneden başka Osmanlı döneminde 1847 tarihinde açılmış olan Şam Merkez Askeri Hastahanesi de bulunmaktaydı. Bununla birlikte sağlık alanında Guraba Hastahanesi daha önemli bir müessesedir. Bunlara bağlı olarak 1903 tarihinde Şam'da bir de **Tıp Mektebi** açılmış ve 1914 yılında Gureba Hastahanesi bahçesine yapılan binasına taşınmıştır⁵¹

30-Hicaz İstasyonu

Sultan II. Abdulhamid döneminde Hicaz Demiryolu Hattı'nın döşenmesi münasebetiyle, Vali Hüseyin Nazım Paşa döneminde 1900 tarihinde yaptırılmıştır. Bu konu ile ilgili pekçok eser yazıldığından burada ayrıntı verilmemiştir.

31-Tağdil Mescidi

Osmanlı dönemine ait bir eser olup 1901 tarihinde yapılmıştır.

32-Merci Meydanı Telgraf Sütunu (Merce Anıtı)

Sultan II. Abdulhamid döneminde, Şam ile Medine arasında telgraf hattının kurulması hatırasına 1907 yılında yapılmıştır. Üzerinde İstanbul Yıldız Cami'i'nin maketi yer almaktadır.

33-İzzet Paşa Karargâhı

Sultan II. Abdulhamid'in emir subaylarından İzzet Paşa tarafından 1910 tarihinde yaptırılmıştır.

⁵¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 6-16

34-Hukuk Fakültesi

1913 yılında Beyrut'ta kurulmuş, Vali Hulusi Bey zamanında 1914 tarihinde Şam'a taşınmıştır.

Osmanlı hakimiyeti süresince, Şam şehrinde tabiatıyla pek çok Türk mahallesi de bulunmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı dönemine ait yukarıda sıralanan eserlerden başka olarak pek çok Osmanlı evine, Osmanlı sokağına da Şam'da rastlamak mümkündür. Ayrıca Osmanlı dönemine ait olan Türk dönemi eserleri sadece Şam şehrinde değil Şam'ın çevresindeki pek çok yerleşim biriminde de mevcuttur.

Nitekim Evliya Çelebi 1672 tarihinde Şam hakkında verdiği bilgilerde şehirde pekçok tekke, mevlevihane, darülkurra ve diğer yapılardan da bahsetmektedir. “...2100 tekke vardır. Bunların meşhurları **Şeyh Arslan, Abdulkadir Ceylani** tekkeleridir. Mencik köşkü yanında bir **mevlevihane** vardır. 40 adet **darülkurra**, 700 çocuk mektebi, 75 imaret vardır. Bunların gelip geçene nimetleri boldur. 3 **timarhane** ve şifa yurdu vardır. Şam budalaları çoktur. Zikir ve evrad yeridir ama, inkar yeri değildir. Bu darüşşifaya senede on bin kuruşluk ilaç ve içecek sarfolunur. Yatak, çarşaf, yorganlar gayet temizdir. Öyle ki ayan saraylarında yoktur. 70 hademesi vardır. Hastaların gamını def için günde üç defa güzel sesli hanendeler, sazandeler fasıllar yaparlar...”⁵².

Evliya Çelebi yine bu döneme ait olarak verdiği bilgilerde, Şehirdeki hamamlardan da bahsetmektedir. “...Hamamları vardır: **.Sinaniyye hamamı, Defterdar hamamı, Küçük hamam** vardır...” Ayrıca Şehirdeki hanlar da oldukça önemli olup, Evliya Çelebi bu konuda ise “...Bu Şam içinde 240 han vardır. En meşhurları at pazarında Koca Lala paşa hanı (Avlusunda bir mescit, iki bin at alır ahır vardır), **Dervişiye hanı, Sinaniye hanı, İpek hanı** (bu memlekette ne kadar ipek alınıp satılırsa burada tartılarak satılır), **Muhtesip hanı** (bütün yiyecek ve içecek burada kantara vorolur). **Şahbender hanı, Gümriük hanı, Süleymaniye hanı** da çok mamur ve meşhurdur...” demektedir⁵³.

Evliya Çelebi'nin şehirdeki kahveler hakkında da şu bilgileri vermektedir. “...Şehirde 217 kahvehane olup meşhurları, çadırcılar, **Harratın, Fahhamin, Türkmaniye, Sipahi, Addasiyye, Mehkeme, Sükkeri Nağif** kahveleridir. Mansıp kahvesi, on bin adam ahr. Fakat diğerleri gibi kargir kubbeli kahve değildir. Büyük ağaçlar dibindedir. Dört yerde kahve

⁵² Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* s. 268-269

⁵³ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 269

pişer. Suçlular bu kahveye gelirse hakim almayıp kurtulur. İçinden akan nehirde balıklar avlanır. Fincanlar akan suya bırakılır, aşağıda kahveci fincanları kevgir ile toplar. İğneciler kahvesi de meşhurdur. Burada pişirilen kahve ve çay, Badyan, salep, içecek şey, halis süt, kaşar, paluze bir kahvede bulunmaz....”⁵⁴

Evliya Çelebi Şam şehrideki ticaret yerleri ve çarşılar hakkında da şu bilgileri vermektedir. “...Bir tarafındaki gülistan içinde kuşların güzel ötüşlerinden ve selsebillerin akışından ruha gıda olurdu. Kalenin dört tarafındaki varoшта, on bin saraylar ve evler vardır. Her biri bir bahçe içindedir. Bu varoşun uzunluğu ve enliliği ikişer buçuk saatliktir. Varoшта 6300 dükkân vardır. Sinaniyye çarşısı, Yemen fatihi Sinan paşanıdır. Saraçhanesi hiç bir ülkede yoktur. Çakmak pazarı, Sipahi pazarı, Koca Mustafa Paşa pazarı, Zarbun pazarı, At pazarı, attarlar pazarı, Itriyat pazarı, kadınlar pazarı, Fahhamın pazarı, hallaçlar pazarı, Hayyatlar pazarı meşhurdur. Subaşı, iki yüz kavas ve levent ile yetmiş cadde, 3800 kısa sokakları muhafaza eder. Kapıcılar ve bekçilerin yekunu dokuz bindir. Hepsi subaşının hükmündedir. Şehrin çöpleri hamamlarda yakılır. Sokakları çok temiz bir şehirdir. Şam şehri içinde sekiz nehir akar. Bu sular Şam’ın batısında Kaysun dağı arkasında Kiha’dan çıkar Mize boğazından gürleyerek şehir kenarında bahçelere gelince sekize ayrılır. Bunların isimleri, (Aynı Bereda ve Berida, Nura. Kanatül, Mjze, Benyas, Kasta nehri, Aynı Beşkfir ve Adiyye) nehirlidir. Bu sular içilmez. Şehirden çıktktan sonra bu nehirler, Melek-Ahmed paşa çiftliğinde kaybolur. Bu Mize boğazından Kaysun dağı eteği ile Salihyye Şehrine akan nehre Guta derler. Bu beş kısma ayrılıp Salihyye kasabasını sular. Bu büyük hayrat, Yavuz Selim’indir...”⁵⁵.

Evliya Çelebi’den daha önceleri 1617-18 yıllarında Şam’a gelmiş olan İngiliz Seyyah William Lithgow da Şam şehrine hayran kalmış ve şehrin yapılarını, Avrupa’daki Atrwerp’le karşılaştırarak, benzer yanları olduğunu ve Pazar yerlerinin birçok Türk kentindeki bedestenler gibi üstü örtülü olduğunu ve üretim alanlarının bir kısmının Pazar yerlerine yakın bulunduğunu kaydetmiştir⁵⁶.

⁵⁴ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 269

⁵⁵ Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Onüçüncü Kitap, Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971, s.269.

⁵⁶ Lithgow, William; *The Total Discourse of the Rare Adventures*, London 1640, s. 201’den aktaran Tanju Sarı; *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk*, İstanbul 1998, s.74

SONUÇ

Esasında, Osmanlı devletinin, Suriye bölgesindeki yönetim tarzı şu iki esasa dayanmaktaydı.

1. Müslüman olmayan halklar, Osmanlı menfaatleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

2. Osmanlıların idare felsefesinde, dinî tabiiyet ön planda olup, bölgede bulunan insanlar da, Müslüman ve Ortodoks olmak üzere iki ana guruba ayrılmıştır. Dolayısıyla bölgede yaşayanlar buna göre muameleye tabii tutulmuşlardır. Diğer azınlıklar ise kendi dini liderleri etrafında toplanmışlar ve buna göre muameleye tabii tutulmuşlardır. Bu dönemde her gurubun kendi dini esaslarına göre mahkemeleri ve yargılanma usulleri bulunmaktaydı⁵⁷.

Dolayısıyla Osmanlılar bu bölgede yaşayan Müslüman halkı hiçbir ayrıma tabi tutmamışlar ve ayrıca dini guruplara gösterdikleri hoşgörü sebebiyle de, Osmanlılar döneminde Suriye ve Arap aleminin siyasî ve millî yapısı değiştirilmemiştir. Zira Türkler bölgeye hakim oldukları dönemlerde bir nevi koruyuculuk görevi yapmışlardır. Osmanlılar, Arap aleminden çekildikten sonra siyasî, askeri ve mimari konularla ilgili önemli izler bırakmışlardır⁵⁸.

Dikkat edilecek olursa, yaklaşık 1200 yıldan beri bölgede önemli bir Türk varlığı mevcuttur. Bunun tabii bir neticesi olarak Türk dönemine ait sayıları belki de bu tebliğin sınırlarını aşacak müstakil ve daha geniş bir çalışmaya konu olacak genişlikte eserler vücuda getirilmiştir.

Bölgenin merkezi olması itibarıyla Şam, önemli bir mevkie sahiptir. Dolayısıyla Türk hakimiyeti dönemine ait bütün eserlerin örneklerini Şam'da görmek mümkündür. Bu meyanda geçen uzun zaman zarfında Şam'da Türkler tarafından Cami, medrese, mescit, türbe, han, hamam, ribat, kervansaray, çarşı, çeşme, su yolu, sivil mimari, hükümet konakları, hastane, karakol, sur, yol, demiryolu, son döneme ait çeşitli kademedeki askerî ve sivil okullar vb. eserler vücuda getirilmiştir.

Bu eserlerin çoğu günümüze intikal etmiştir. Bazıları ise tanınamayacak derecede haraptır. Oysa bu eserlerin korunması gelecek nesillere aktarılması her bakımdan büyük önem arz etmektedir. Bu mülahazalarla, Şam mimarisinde önemli bir yere sahip olan Türk eserlerinin korunması, ortak

⁵⁷ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 313

⁵⁸ Filip Hitti; *Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin II*, s. 317

mirasımızın gelecek nesillerimize devredilmesinde hayatî bir önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret-Meclis-i Vala Evrakı*, Dosya No:84, Gömlek No:74

_____, *Yıldız-Perakende Başkitabet Dairesi Maruzat*, Dosya No:52, Gömlek No:59.

_____, *Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:28, Gömlek No:31.

_____, *Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:22, Gömlek No:100.

_____, *Sadaret-Mühimme Kalemî Evrakı*, Dosya No:277, Gömlek No:38.

_____, *Sadaret-Umum Vilayet Evrakı*, Dosya No:476, Gömlek No:69.

Genel Eserler

Ali, Muhammed Kürd. *Hıtatü 'ş-Şam*, C.I, Beyrut, 1969.

Bazili, *Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte 'l-Hükmi 't-Türkî Mine 'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve 't-Tarihiyeti*, Tercüme: Yusr Cabır, Darü'l-Hadese Beyrut, 1988.

Bederan, Eş-şeyh Abdülkadir. "Manademetu't-Talali ve Masaretu'l-hayal", *el-Müctema 'ül-Arabi yi 't-Telif ve Dırasati ve 't-tercümeti Kısmü'd-dırasati Ferü'l-Mektebi'r-reisiyeti*, Dımaşk, 1985.

Cöhce, Salim. "Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisisi", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, C.I, V.I, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.139;164.

Çaşın, Mesut. *Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri*, Avrasya Dosyası, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, Sonbahar 1995.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, On üçüncü Kitap, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971.

Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Hartmann, R. *Şam Maddesi, İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, s.299-303.

Hitti, Filip. *Târîhü Suriye ve Lübnan ve Filistin*, Tercüme: Kemal el-Yazıcı, C.II Darü's-Sakafe Beyrut, 1983.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Kirişcioğlu, Fatih. *Suriye Türkleri*, Avrasya Dosyası, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, Sonbahar 1995.

Lithgow, William; *The Total Discourse Of The Rare Adventures*, London, 1640. Çev, Tanju Sarı, Gezinlerin Gözüyle Bir İmparatorluk, İstanbul, 1998.

Manaz, Abdullah. *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Öztürk, Nazif. *Suriye Türkleri*, Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı II, Yıl 3, Sayı 16, Ankara, Temmuz - Ağustos 1997.

Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara, 1990.

Şemseddin Sami. *Kamûsü'l-'alâm*, Dördüncü Cilt, İstanbul, 1306.

Suriye Vilayeti Salnamesi. H.1311 (1894) Tarihli

Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk. *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Çeviren:Hasan YÜKSEL, Ankara, 1995.

Yazıcı, Talip."Emeviyye Camii",*Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XI,108-110.